

ГАЛИЧ У ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.: ДИСКУСІЇ ПРО МИНУЛЕ ТА ПЕРШІ СПРОБИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено актуалізації наукової та громадської уваги до пам'яток давнього Галича на рубежі ХІХ–ХХ ст. Автор відзначає тісну співпрацю українських і польських учених у справі археологічних, історичних досліджень, реставрації архітектурних об'єктів та їхнього консервування. Поважне місце в діяльності активістів відігравали працівники органів центральної і місцевої влади, а також духівництво.

Ключові слова: Галич, Коло консерваторів, Ісидор Шараневич, Олександр Чоловський, костел, церква, Галицький замок, археологія, реставрація.

У ХІХ ст. скромне провінційне містечко Галич несподівано набуло ідеологічного значення. Внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Галичину було приєднано до Австрійської держави. Габсбурги відповідно до успадкованої в угорських володарів титулатури назвали її «Королівством Галіції і Лодомерії». Як відомо, у ХІІІ ст. певний час ці землі перебували під владою Арпадів. Габсбурги позиціонували себе їхніми спадкоємцями і в такий ідеологічний спосіб аргументували приєднання цієї території. Тому давній княжий Галич став доволі помітним у тогочасному публічному просторі. Пам'ять про нього як княжу столицю мала, згідно з прагненням влади, легітимізувати тут австрійське панування¹.

¹ Wolff L. The idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – Stanford : California, 2010. – P. 13–49. Див. також: Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym z mapą Galicyi i Bukowiny / H. Stupnicki. – Lwów : Nakładem A. J. Madesa i H. Bodeka, 1869. – S. 77; Szaraniewicz I. Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii z szczególnem uwzględnieniem królestwa Galicyi i Wielkiego księstwa krakowskiego do użytku klas niższych szkół średnich. Wydanie II / I. Szaraniewicz. – Lwów : Nakładem Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego. Z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego, 1878. – S. 108, 153–154.

Від середини XIX ст. (події «Весни народів» 1848 р., а згодом надання автономії Галичині в 1867–1870 рр.) намітилося активне зацікавлення минулим регіону. Водночас це був час творення на цих землях новітніх національних рухів (польського й українського), які активно використовували в дискусіях між собою й історичні аргументи². Багато представників галицької інтелігенції незалежно від політичних і національних симпатій співпрацювали в рамках тодішніх наукових та культурних товариств, а також державних інституцій, діяльність яких полягала в поглибленні тогочасного стану знань з історії регіону.

Цікавим прикладом такої інституції стало Коло консерваторів і кореспондентів пам'яток Східної Галичини (з 1905 р. – Гроно консерваторів). З кінця XIX ст. й до 1914 р. воно врятувало від знищення багато знакових галицьких пам'яток, зокрема – палац у Жовкві, Олеський замок, костели Перемишля та, наприклад, фортифікації Чернелиці й Раківця³. Рух консерваторів у Галичині зародився в середині XIX ст. Першим, хто очолив інституцію і почав збирати інформацію про стан пам'яток, був граф Мечислав Потоцький (*Mieczysław Potocki*)⁴. Згодом, після численних інституційних змін, від 1888 р. діяло Коло консерваторів і кореспондентів пам'яток Східної Галичини (функціонував також окремий відділ для Західної Галичини), перейменоване 1905 р. на Гроно, яке відповідало за пам'ятки в

² Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?..»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки / Я. Грицак // Україна Модерна. – 2001. – № 6. – С. 77–95; Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny : Wyd. Fundacja Pogranicze, 2009. – S. 145.

³ Детальніше про діяльність консерваторів Східної Галичини щодо інших пам'яток згадано в таких публікаціях: Арсеніч М. Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел / М. Арсеніч // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 367–375; Її ж. Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел / М. Арсеніч // Галичина. – 2013. – Т. 22–23. – С. 425–433; Eadem. Kreaacja Przemyśla jako miejsca o znaczeniu historycznym w działalności inteligencji galicyjskiej na przełomie XIX i XX wieku / M. Arsenicz // Rocznik Przemyski. – 2015. – Т. 51. – З. 3 : Historia. – С. 53–64; Її ж. З історії Раковецького замку. Вибрані аспекти від середини XIX століття до 1939 року / М. Арсеніч // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2015. – Ч. 26. – С. 204–208.

⁴ Smirnow J. Mieczysław Potocki – organizator urzędu konserwatorskiego w Galicji Wschodniej / J. Smirnow // Kurier Galicyjski. – 2014. – Cz. 1. – № 7 (203). – S. 22–23; Cz. 2. – № 8 (204). – S. 20–21; Cz. 3. – № 9 (205). – S. 20–21; Cz. 4. – № 10 (206). – S. 22–23.

повітах східної частини Галичини. Коло як інституція складалося з трьох секцій: перша займалася доісторичними пам'ятками; друга — історичними; третя спеціалізувалася на архівних матеріалах. Коло консерваторів об'єднувало видатних діячів культури і науки, для кого охорона пам'яток була однією з численних сфер їхньої діяльності. До них належали, серед інших, Ксаверій Ліске (*Ksawery Liske*), Ян Антоневич-Болоз (*Jan Antoniewicz-Bołoz*), Олександр Чоловський (*Aleksander Czołowski*), Юліан Захаревич (*Julian Zachariewicz*) і Владислав Пшибиславський (*Władysław Przybysławski*). Для Східної Галичини було визначено окремих консерваторів, які відповідали за так звані «руські пам'ятки» — о. Антонія Петрушевича (*Antoni Petruszewicz*), професора Ісидора Шараневича (*Izydor Szaraniewicz*) і професора Олександра Колессу (*Aleksander Kolessa*)⁵.

Діяльність консерваторів полягала у збиранні історичних джерел, документації стану пам'яток, запобіганні неконтрольованих перебудов, а також у міру можливості реставруванні і популяризації інформації про них у суспільстві. Робота консерваторів виглядала досить непростою, зважаючи на мінімальне знання місцевого населення про значення пам'яток, обмежене державне фінансування діяльності фахівців, а також нестачу фундаментальних досліджень у цій сфері. Все розпочиналося майже з нуля. Часто ентузіасти знаходили й опрацьовували історичні джерела та налагоджували співпрацю з власниками будівель, які не завжди були свідомі їхньої історичної цінності.

Галич як вагомий історичний центр викликав у другій половині XIX ст. великий інтерес. Про це засвідчує хоча б науковий доробок Антонія Петрушевича, Ісидора Шараневича, Юліана Захаревича, Олександра Чоловського⁶ і ін. Найбільше уваги дослідники приділяли проблематиці княжої доби, яка пов'язувалася з тогочасними археологічними дослідженнями місцевості. Але це не був єдиний предмет дослідження

⁵ Детальніше про початки діяльності консерваторів в Галичині див. Gosztyła M. *Przemiany idei i metod konserwatorskich w latach 1863–2003 na przykładzie zabytków architektury województwa podkarpackiego* / M. Gosztyła. — Rzeszów, 2006. — S. 41–71.

⁶ Laszak E. *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)* / E. Laszak. — Łódź, 2004. — S. 57–68; Zima I. *Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury* / I. Zima. — Gdynia, 2011. — S. 67–74; Arsenicz M. *rec. Iwona Zima, Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011, wydawnictwo Novae Res / M. Arsenicz // *Rocznik Przemyski*. — 2014. — T. 50. — Z. 3 : Historia. — S. 261–264.

в історії осередку⁷. Помітними символами міста залишалися Галицький замок, споруджений близько XIV ст., який асоціювався зі спадщиною польських володарів, а також пізньосередньовічні католицькі костели і православні церкви. З перспективи галицьких консерваторів XIX ст. перелічені пам'ятки були й важливою частиною історії міста, яку варто було досліджувати і зберегти для наступних поколінь.

Костел оо. францисканців – давня церква Святого Пантелеймона

Одним із перших місць, яке викликало зацікавлення у консерваторів, був костел оо. францисканців Святого Станіслава. Будівля, згідно з аналізом графіті на стінах храму, постала не пізніше 1194 р. як середньовічна церква Святого Пантелеймона. Після монгольських часів її перетворили на латинський костел, а 1596 р. на основі декрету короля Сигізмунда III Вази (декрет-підтвердження 1641 р.) віддали в користування міноритам⁸. Та святиня була єдиним свідченням і «живим» репрезентантом неіснуючого на той час княжого Галича. Вона слугувала прикладом для відтворення планів будівництва інших місцевих церков, сліди яких у той час тільки починали віднаходити⁹. Одним з її перших дослідників був Антоній Петрушевич, який 1881 р. опрацював історію будівлі й описав зовнішній вигляд церкви¹⁰.

За даними «протоколу діяльності» 1869 р., велося листування з провінціалом ордену францисканців, у якому консерватор скаржився на «сумний стан костелу в Галичі» і просив його «терміново тому

⁷ Детальніше про довоєнну бібліографію княжого Галича див.: Пастернак Я. Старий Галич, Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Краків – Львів : Українське видавництво, 1944. – С. 207–217, а також передрук матеріалів Я. Пастернака без осучасненого аналізу: Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури. Історико-краєзнавче дослідження в ілюстраціях / Б. Гаврилів, І. Деркач, В. Кафарський ; [за науковою редакцією В. Грабовецького і В. Кафарського]. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – С. 91–100.

⁸ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. – S. 166–192.

⁹ Peleński J. Op. cit. – S. 1.

¹⁰ Петрушевич А. С. Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія. / А. Петрушевич. – Львовъ: Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. – С. 5–118.

зарадити»¹¹. Записи вказують, що провінціал наступного 1870 р. декларував, що дбатиме про пам'ятку¹². За деякий час було надіслано чергове прохання консерваторів, що засвідчувало відсутність якихось продуктивних дій з боку ордену¹³. На жаль, дальші деталі цієї справи невідомі. В наступні роки цей костел був об'єктом досліджень через пошук місця розташування давнього Галича (детальніше йтиметься нижче). У 1884 р. провінціал ордену францисканців у Львові звернувся з проханням про допомогу до консерватора, доповідаючи, що «костел св. Станіслава у Галичі вимагає термінової реставрації»¹⁴. За підтримки консерваторів 1886 р. храм зсередини відреставрували завдяки фінансуванню Крайового сейму (було виділено 500 корон) за проектом Юліана Захаревича¹⁵.

Йосип Пеленський (*Józef Peleński*) з Ягеллонського університету детально дослідив історію цієї будівлі і переглянув пов'язані з нею дискусії. 1910 р. він за посередництва консерваторів склав до Крайового сейму подання про дофінансування на свої дослідження, однак його було відхилено¹⁶. Гроно консерваторів не перечило його дослідженням у Галичі, заохочуючи до консультацій з професором Каролем Гадачеком (*Karol Hadaczek*)¹⁷.

Консерватори високо цінували значення досліджень Й. Пеленського про костел Святого Станіслава, особливо дешифрування написів усередині храму, що, як сподівалися, мало принести науці користь. Зокрема, А. Чоловський на зібранні консерваторів хвалив дослідження вченого, однак наголошував, що костел Святого Станіслава приховує багато загадок, розв'язати які можна лише в процесі реставрації¹⁸.

¹¹ «smutny stan kościoła w Haliczu», «śpieszne temuż zarządzenie», Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ). Відділ рукописів, ф. УК, спр. 1, арк. 30 зв.

¹² Там само, арк. 34.

¹³ Там само, арк. 34 зв.

¹⁴ «kościół św. Stanisława w Haliczu wymaga bezzwłocznej restauracji», Там само, спр. 2, арк. 21 зв.

¹⁵ Там само, спр. 2, арк. 31 зв., 32, 33 зв., 35 зв.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у місті Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 616, оп. 1, спр. 60, арк. 61, 62, 62 зв.

¹⁷ Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1909. – Т. 3. – № 76–87. – Styczeń – grudzień. – S. 28.

¹⁸ Sprawozdanie c. k. Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1910. – Т. 3. – № 88–99. – Styczeń – grudzień. – S. 38–39.

Остаточні результати досліджень Й. Пеленського про історію цієї святині було опубліковано 1914 р. накладом Академії вмінь у Кракові в збірнику, присвяченому архітектурі середньовічного Галича¹⁹.

**Руїни Старостинського замку –
«головна оздоба і пам'ятка для міста»**

О. Чоловський згадував, що ця будівля походила з часів польського короля Казимира III, її багато раз знищували і частково розібрали 1796 р. за наказом австрійської влади, що відбувалося під керівництвом інженера Антона Геєгерштайна (*Antoni Heegerstein*). 1858 р. розвалилася ще й частина мурів, і в такий спосіб відкрився вхід до підвалів²⁰. Упродовж 70-х рр. ХІХ ст. консерватори пам'яток дуже зацікавилися Галицьким замком. Зі збережених джерел можна зробити висновок, що так само, як і інші фортеці краю, цей замок розбирали місцеві люди, які не зважали на його історичне значення, а камінь використовували як будівельний матеріал для власних потреб. У березні 1877 р. до повітового уряду Станиславова у справі руїн замку в Галичі звернувся консерватор з проханням про втручання і «видання суворої заборони їх [руїн. – А. М.] знищення чи повільного розбирання місцевими міщанами, особливо жидами [євреями. – А. М.]»²¹. Звернення продублювали в травні 1877 р., що вказує на нерозв'язаність проблеми, а розбирання замку й далі помітно загрожувало будівлі²². Чергові згадки про зацікавлення станом Галицького замку з'являються аж 1899 р. В той час консерватори на звернення станиславівського повітового уряду знову зацікавилися справою його руйнації, маючи прохання про виділення фінансування на збереження пам'ятки. У відповідь було скеровано представника консерваторів, архітектора Михайла Ковальчука (*Michał Kowalczyk*), на місцезнаходження твердині для детального її дослідження²³. У

¹⁹ Peteński J. Op. cit. – 207 s.

²⁰ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów, 1892. – S. 80–82. Див. також: Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. – Галич, 2013. – С. 43–49.

²¹ «wydanie surowego zakazu ich niszczenia, czyli powolnego rozbierania przez tamtejszych mieszczan zwłaszcza żydów», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 60, арк. 72.

²² Там само, арк. 73.

²³ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 58, 60, 60 зв. Див. також: Kronika Czynności, Posiedzenie z 19 czerwca 1899 // TeKa Konserwatorska. – 1900. – R. 2. – S. 118.

жовтні 1899 р. він описав тогочасний стан замку, підготував план робіт і їхній кошторис, де пропонував терміново підмурувати частини стін, які осунулися і загрожували обваленням; вирівняти і замурувати тріщини і спорядити ринви для води. Всі види робіт було оцінено на близько 2000 злр (злотих рейнських)²⁴.

У листі від 4 листопада 1899 р. до Крайового виділу секретар О. Чоловський за підтвердженням керівника Кола консерваторів Людвіка Цвіклінського (*Ludwik Ćwikliński*) пояснював владі Галичини потребу порятунку решток руїн замку. Він наголошував, що «вцілілу сьогодні вже тільки їхню [руїн. – А. М.] невелику частину, яка з погляду архітектури має невелику цінність, але як остання пам'ятка давнього замку, який протягом сторіч був осередком життя галицької землі, витримав не одну облогу і був свідком багатьох подій – потрібно зберегти для прийдешніх поколінь»²⁵. Консерватори визначили, що на перші найпотрібніші роботи навколо замку потрібно 800 злр. Вони засвідчили готовність виділити 300 злр за умови, що гміна Галича дофінансує залишок. Консерватори звертали увагу Крайового виділу на те, що замок у Галичі «є головною оздобою і пам'яткою міста»²⁶. У підсумку, гміна Галича долучилася до збору коштів і без зволікань у липні 1900 р. організувала роботи навколо замку²⁷. Влада міста активно зацікавилася руїнами твердині не тільки через швидкий ремонт мурів, а й через план відбудови замкової башти в найближчий час. По допомогу в цій справі місцеве керівництво звернулося до консерваторів з проханням надіслати план реконструкції башти²⁸. У січні 1901 р. було запрошено архітектора М. Ковальчука для перевірки і підтвердження виконаних робіт, а також спробували долучити до справи консерватора Зигмунта Горголевського

²⁴ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 85–85зв. Див. також: Kronika Czynności, Posiedzenie z 12 października 1899 // TeKa Konserwatorska. – 1900. – R. 2. – S. 119.

²⁵ «[...] utrzymała się ich [ruin. – А. М.] już dziś niewielka tylko częśćka która pod względem architektury niewielką ma wartość, ale jako ostatnia pamiątka z dawnego zamku, który przez wieki był ogniskiem życia ziemi halickiej, który nie jedno wytrzymał oblężenie i był świadkiem wielu zdarzeń – powinien być utrzymany dla przyszłych pokoleń», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 62–62 зв.

²⁶ «jest główną ozdobą i pamiątką dla miasta», Там само, арк. 63. Див. також відповідь Крайового Виділу: спр. 18, арк. 90, 90 зв.

²⁷ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 20, арк. 23–23 зв.

²⁸ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 14, 14 зв.

(*Zygmunt Gorgolewski*)²⁹. Відреставровані руїни замку оглядав і граф Ян Шептицький (*Jan Szeptycki*), загалом отримавши від виконаних робіт позитивні враження³⁰. Справу було завершено в липні 1902 р., коли гміна отримала 600 крон на консервацію замкових руїн³¹.

У березні 1907 р. питання Галицького замку знову набуло розголосу з приводу господарської діяльності власника цегельні Мойсея Спірмана (*Mojżesz Spirman*), що стояла поблизу твердині і могла зашкодити руїнам³². 25 червня 1908 р. щодо цієї справи зібралася виконавча комісія, в якій Гроно консерваторів репрезентував К. Гадачек³³. Як підсумок видали розпорядження укріпити цементом верхню частину замкових мурів, а також рекомендували засадити лісом схили замкової гори, щоб уникнути зсувів фундаменту³⁴. Останні згадки про руїни галицької фортеці в австрійський період походять із серпня 1913 р. Тоді повітова влада консультувалася з Гроном консерваторів у справі закладення військовиками телефонної станції на замковій горі, «яка була однією з найважливіших історичних пам'яток»³⁵. Консерватори не мали щодо цього застережень, однак зобов'язали місцеву владу забезпечити охорону замку³⁶. Подробиці ставлення до руїн Галицького замку та їхнього стану, а особливо деталі консультацій між владою і консерваторами свідчать, що на рубежі XIX–XX ст. твердиня залишалася однією з найважливіших пам'яток міста, що визнавали як місцеві, так і львівські фахівці.

²⁹ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 90, 90 а; спр. 27 арк. 103, 103 в.

³⁰ Там само, спр. 26, арк. 70, 72.

³¹ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 26, арк. 58. Див. також: Sprawozdania s. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1902. – Т. 3. – № 1. – październik. – S. 2.

³² ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 51, арк. 58; спр. 53, арк. 60. Див. також: Sprawozdania s.k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1907. – Т. 3. – № 52–63. – Styczeń – grudzień. – S. 11.

³³ ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 55, арк. 10.

³⁴ Sprawozdania s.k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1908. – Т. 3. – № 64–75. – Styczeń – grudzień. – S. 23.

³⁵ «która jest jednym z ważniejszych pomników historycznych», ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 77, арк. 35.

³⁶ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 77, арк. 35–36 в.

Дискусія про розташування давнього Галича і справа реставрації міської церкви

Від середини ХІХ ст. дискутували щодо локалізації давнього Галича³⁷. Вона пов'язувалася з археологічними розкопками, які відбувалися під пильним наглядом консерваторів, які виступали посередниками в отриманні державного фінансування на дослідження і організували зустрічі фахівців у цій сфері. Деталі дискусії, що тривала понад 90 років (її остаточно розв'язало лише відкриття Ярослава Пастернака в 1936–1937 рр.³⁸), не є предметом цього дослідження, хоча найважливіші її учасники були активними членами Кола консерваторів.

У згадуваний період намітилися три головні напрями пошуку центру давнього Галича, які спиралися на відомі тоді наративи й археологічні джерела. За першим, який репрезентував о. Антоній Петрушевич, давня княжа столиця мала розташовуватися на місці сучасного містечка, а міська церква в Галичі мала б бути давньою княжою. Натомість І. Шараневич дотримувався іншого погляду, зокрема, що давньоруська столиця стояла на правому березі р. Лімниці, недалеко від місця її впадіння в Дністер, а розташований над ним костел францисканців Святого Станіслава (давня церква Святого Пантелеймона) колись був соборним храмом. Третій найреалістичніший, як з'ясувалося, погляд репрезентував О. Чоловський. На З'їзді польських істориків 1890 р. у Львові він припустив, що давній Галич містився на території сучасного села Крилоса, близько шести кілометрів від міста Галича, і слідів княжої кафедри треба шукати поряд з місцевою церквою Успіння³⁹.

Згадана дискусія попри своє значення для розвитку науки мала й практичний вимір. Міська церква Різдва в Галичі (як спершу припускав А. Петрушевич — давній княжий кафедральний храм) вважалася однією

³⁷ Див. також: Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone / I. Szaraniewicz. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1883. – S. 1–232, а також див. інші дискусії про місто Галич: Нагірний В. Два Галича: історія однієї дискусії ХІХ століття / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія. – 2011. – Вип. 19. – С. 92–96.

³⁸ Pasternak J. Katedra Halicka w Kryłosie / J. Pasternak // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1938. – Т. 6. – З. 1. – С. 57–65. Див. також: Пастернак Я. Старий Галич. – С. 24–74.

³⁹ Pasternak J. Katedra Halicka. – S. 57–59; Czołowski A. O położeniu starego Halicza. Odbitka z pamiętnika Drugiego Zjazdu Historyków Polskich / A. Czołowski. – Lwów, 1890. – 23 s.

з найважливіших пам'яток Галичини, і тому варта реставрування за державний кошт.

До цієї справи активно долучився заслужений діяч у сфері досліджень минулого і відновлення галицьких пам'яток (як польських так і руських) граф Войцех Дідушицький (*Wojciech Dzieduszycki*)⁴⁰. Він сприяв зібранню археологічної комісії в Галичі 23 липня 1883 р., в якому взяли участь Юліан Захаревич, Людвік Цвіклінський, а також представники середовища консерваторів Західної Галичини з Кракова Юзеф Лепковський (*Józef Łepkowski*) і Владислав Луцкевич (*Władysław Łuszczkiewicz*)⁴¹.

На з'їзді в Галичі було підтверджено потребу в дальших археологічних студіях за рахунок держави і купівлі в державну власність ділянок ґрунту, на яких було знайдено фундаменти інших давніх церков. На з'їзді було ухвалено важливе рішення про реставрацію галицької міської церкви за рахунок публічних ресурсів «[...] повертаючи їй давній вигляд згідно зі стилем, в якому вона була первісно збудована»⁴². Водночас з'явилася ідея закладення музею старожитностей у Галичі. В ньому мали б виставлятися археологічні знахідки, а також інші матеріали, пов'язані з історією міста й околиць, експоновані тоді у фондах Народного дому у Львові, який прихильно ставився до цього задуму⁴³.

В. Дідушицький на Крайовому сеймі 1883 р. (з нагоди з'їзду археологів з Кракова і Львова в Галичі) виголосив промову, яка відтворює тогочасний стан знань і уявлень стосовно минулого

⁴⁰ Більше про нього та його стосунки з русинами див. Daszyk K. K. Osobliwy Podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego / K. Daszyk // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXV. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993. – Prace Historyczne. – Z. 105. – S. 91–111; Dzieduszycki W. Odezwa Wydziału Towarzystwa archeologicznego we Lwowie // Przegląd Archeologiczny. Organ s. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1882. – Z. 1. – S. 3–9.

⁴¹ Детальніше про приготування до з'їзду археологів у Галичі, див: ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 7 зв., 8, 8 зв., 9 зв., 10.

⁴² Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883. / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ s. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 3. – S. 3. Див. також: ЛННБУ Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 10–10 зв.

⁴³ ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 10–10 зв., 31.

міста і його пам'яток: «[...] пам'ятки, які залишилися на поверхні, значно важливіші від тих, які було викопано. Зауважено, що є дві справи, виняткові не тільки в нас на Русі, але й на цілому терені Речі Посполитої, що існує костел Святого Станіслава, давніше церква Святого Пантелеймона, збудована в цілковито романському стилі, що існує міська галицька церква в дуже цікавому східному характері, який важко спостерегти деінде на землях Польщі [...] Міська галицька церква має велику вагу передусім з погляду переказів. Передумови її заснування найрізноманітніші, і хто сьогодні, сидючи серед руїн Галича, думає про його минуле, той уявляє собі, що на золотому троні саме в цій галицькій церкві сидів галицький князь з мечем в руці і приймав різноманітні посольства. На Русі загалом ця церква вважається різновидом Пантеону чи принаймні пам'ятки давнього минулого, і за загальними уявленнями це „свята річ”»⁴⁴. Й. Пеленський майже перед Першою світовою війною зазначав, що В. Дідушицький у згаданій сеймовій промові виокремив значення галицької церкви в спільній історичній пам'яті мешканців. Однак важко сьогодні стверджувати однозначно, чи наведені слова відображають тільки особисті емоції автора, чи радше тогочасні легенди, пов'язані з тією святинєю⁴⁵.

Крайовий сейм, визнаючи все ж міську церкву давньою кафедрою руських князів, а водночас однією з найважливіших у Галичині пам'яток, 1883 р. призначив 4500 злр саме на її реставрацію. Проблема виникла пізніше, коли наукові дослідження виявили хибність цієї версії. Коло консерваторів як інституція, яка відповідала не тільки за виконання реставрації, а й за використання державних коштів згідно з метою їх виділення, змушена була виправдовуватися.

⁴⁴ «[...] pomniki, które zostały na powierzchni, jeszcze ważniejszymi są od tych, które zostały wykopane. Zauważyli, że istnieją dwie rzeczy, które są wyjątkowe u nas nie tylko na Rusi, ale na całej przestrzeni Rzeczypospolitej, że istnieje kościół św. Stanisława, dawnej cerkwi św. Pantalejmona, w romańskim, czystym stylu wystawiona, że istnieje cerkiew miejska halicka o bardzo ciekawym charakterze wschodnim, jakiego trudno dopatrzeć gdzie indziej na ziemi Polskiej [...] Cerkiew miejska halicka, jest przedewszystkim rzeczą wielkiej wagi ze względów podaniowych. Oplotły ją podania najrozmaitsze, i kto dziś wśród gruzów Halicza siedząc, дума o jego przeszłości, ten wyobraża sobie, że na złotym tronie w tej właśnie cerkwi halickiej zasiada książę halicki z mieczem w ręku i przyjmuje rozmaite poselstwa. Na Rusi w ogóle uważaną jest ta cerkiew za rodzaj Panteonu, a przynajmniej pomnika dawnej przeszłości i wedle ogólnego uczucia jest to „res sacra”», Pelenński J. Halicz w dziejach sztuki. – S. 92.

⁴⁵ Ibidem. – S. 92–93.

Автором першого проекту реставрації був видатний архітектор, багаторічний активний член Кола консерваторів, професор Львівської політехніки Юліан Захаревич⁴⁶. Водночас він ототожнював цю святиню з давньою княжою церквою Пресвятої Богородиці (Успенським собором), що мало підсилити тезу про існування центру руського Галича в тогочасному місті. Консерватори планували відтак реставрувати галицьку церкву за грандіозними на той час масштабами тривалістю шість–дев'ять років, а сумарною вартістю близько 18 тис. злр (5 тис. злр призначив Крайовий сейм). Для цього було створено церковний комітет і оголошено конкурс на виконання реставрації. Міську владу також долучили до цієї справи, розраховуючи на додаткове фінансування з інших джерел⁴⁷. З часом з'ясувалося, що проект хочуть скоротити через фінансові проблеми⁴⁸.

Найважливіші археологічні дослідження Галича провели впродовж 1880–1887 рр. Вони розпочалися за ініціативи греко-католицького пробоша в Залукві під Галичем о. Леона Лаврецького (*Leon Ławrecki*). Він звернув увагу на необжите місце на височині в напрямку р. Лімниці, де можна було знайти фрагменти різьбленого каменю. У співпраці з І. Шараневичем було проведено перші археологічні розвідки, завдяки яким відкрили фундаменти середньовічної церкви Спаса⁴⁹. Розкопки тривали в наступні роки, і їх фінансував галицький Крайовий сейм за ініціативи І. Шараневича і Ю. Захаревича. Внаслідок цього між Залуквою і Крилосом було знайдено фундаменти п'яти середньовічних церков⁵⁰. Також передбачали продовжити детальні студії навколо руїн Галицького замку, ратуші, міської церкви, костелу Святого Станіслава

⁴⁶ Записи щодо робіт Ю. Захаревича над проектом міської церкви див. ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2 арк. 11, 11 зв., 12 зв., 13, 14, 15 зв., 17, 18 зв., 20, 22 зв., 23, 24, 25. Детальніше про діяльність Ю. Захаревича як реставратора інших пам'яток Галичини, див.: Бірюльов Ю. Захаревичі: Творці столичного Львова / Ю. Бірюльов. – Львів : Центр Європи, 2010. – С. 136–151.

⁴⁷ ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2 арк. 25 зв., 26, 29 зв., 34.

⁴⁸ Там само, арк. 34 зв., 35, 36 зв.

⁴⁹ Przegląd Archeologiczny. Organ s. k. konserwatoryi pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1882. – Z. 1. – S. 114.

⁵⁰ Peteński J. Halicz w dziejach sztuki. – S. 70–71. Записи консерваторів щодо підтримки Крайовим сеймом фінансування археологічних розкопок в околицях Галича, див.: ЛННБУ Відділ рукописів, Ф. УК, спр. 2 арк. 16, 17, 22, 22 зв, 23, 23 зв, 24, 25, 26, 27, 28 зв.

(давньої церкви Святого Пантелеймона), церкви в Крилосі, а також археологічні дослідження на найближчому до об'єктів терені⁵¹. В ході робіт, які виконували на запит консерваторів, станиславівський староста звертався до влади Галича і найближчих сіл, щоб ті шанобливо ставилися до знайдених у землі предметів, які мають історичну вартість, закликав запобігати їх навмисному знищенню, що, за свідченням І. Шараневича, мало позитивні результати⁵². До досліджень залучилися й студенти Львівської політехніки. В липні 1883 р. група молоді (20 осіб) під керівництвом професора Домініка Зброжека (*Dominik Zbrożek*) завдяки фінансовій підтримці влади міста Галича взяла участь у розвідувальних археологічних роботах⁵³.

Внаслідок проведених заходів змінився статус міської церкви. Як вказує кореспонденція Кола консерваторів, у липні 1890 р. стверджено, що «церква парафіяльна в Галичі, згідно з результатами нових наукових досліджень, втратила значення першочергової історичної пам'ятки, однак, попри це, залишається пам'яткою, вартою реставрації і державного фінансування»⁵⁴. В той час більшу частину виділених державних коштів ще не було витрачено (за винятком коштів на проект Захаревича), і вони могли повернутися до Крайового сейму⁵⁵. В. Дідушицький, який весь

⁵¹ Szaraniewicz I. Plan robót podjąć się mających w celu odszukania i bliższego zbadania starodawnych budowli lub innych historycznych pomników w Załukwi, w Haliczu i na Kryłosie / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 2. – S. 3–6.

⁵² Ejustdem. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1888. – Z. 4. – S. 5–6.

⁵³ Ejustdem. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 3. – S. 3.

⁵⁴ «cerkiew parafialna w Haliczu, wobec wyniku nowszych badań naukowych utraciła cechę pierwszorzędного dziejowego pomnika, jest jednak mimo to zabytkiem godnym konserwacji i subwencji krajowej», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

⁵⁵ Там само, спр. 7, арк. 21.

час залишався активно заангажованим до справ пам'ятки, мусив визнати, що «оскільки нові дослідження твердять, що сучасна міська церква в Галичі не є давньою соборною церквою, то її реставрація тратить наукове й археологічне значення і входить у сферу обов'язків патронату і гміни»⁵⁶. З боку консерваторів одразу з'явилася думка, що в самій церкві немає нічого особливого, що вимагало б такої дорогої реставрації. Консервація найпотрібніших елементів має коштувати близько 500–1000 злр, а за її звичайне утримання в доброму стані відповідатиме куратор церкви – єпископ Сильвестер Сембратович (*Sylwester Sembratowicz*)⁵⁷. У відповідь на звернення парафіяльного комітету Крайовий виділ мав намір підтримати реставрацію храму, але водночас консультувався з консерваторами, які не перечили, але за порадою Ю. Захаревича порекомендували продовжити дослідження, що передбачало відкладення реставраційних робіт⁵⁸. Виникла ідея, щоб гроші, які сейм призначив на відновлення церкви, витратити на проведення археологічних розкопок, проти чого категорично виступив І. Шараневич⁵⁹. Додаткові студії і нові дискусії, під час яких О. Чо-ловський чимраз активніше вказував на значення Крилоса й потребу в проведенні пошуків княжої кафедри саме там, зрештою дали свій результат. Польський вчений брав участь у вивченні міської церкви, «давня архітектура якої послужила о. Петрушевичу підставою для висунення поспішних висновків». Також він проводив дослідження в Крилосі поблизу місцевої церкви, енергійно звертаючи увагу на те місце, яке, згідно з його власною гіпотезою, мало бути центром давнього Галича⁶⁰.

Процес реставрації міської церкви затягнувся на довший час. Тільки 1900 р., як вказував майже перед смертю І. Ша-

⁵⁶ «gdy nowsze badania stwierdziły, iż teraźniejsza cerkiew miejska w Haliczu nie jest starożytną cerkwią soborną, restauracja jej traci tem samem naukowe i archeologiczne znaczenie i wchodzi w zakres obowiązków patronatu i gminy», Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 14, арк. 7.

⁵⁷ Там само, арк. 6 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 9 зв., 10, 10 зв., 15, 17, 17 зв., 23, 23 зв., 25.

⁵⁹ Там само, арк. 12.

⁶⁰ «której rzekoma starożytna architektura posłużyła ks. Petruszewiczowi za podstawę do daleko sięgających wniosków», Там само, арк. 18–20 зв.

раневич († 1901 р.), новий греко-католицький митрополит Андрей Шептицький звернув на неї увагу⁶¹. Згадувана церква мала бути тоді в дуже поганому стані, як зазначав 1902 р. консерватор Владислав Пшибиславський: «[...] існує загроза її розвалення, і лише завдяки старанності превелебного митрополита вона має бути найближчим часом відреставрована, на що як пам'ятка XIV ст. без сумніву заслуговує»⁶². Консерватори сліdkували за комплексним характером заходу, затверджували план реставрації авторства Яна Левінського (*Jan Lewiński*), який підтримав В. Дідушицький⁶³, дбали про збереження «деталей старої візантійської архітектури»⁶⁴. У зв'язку з цими роботами акцентувалася увага на результатах нових досліджень, які «достатньо розвивали гіпотези, щоб ця церква була церквою соборною, щоб містила руські княжі і єпископські гроби і загалом щоб походила з домонгольських часів»⁶⁵. Щоб остаточно розв'язати суперечності, Коло консерваторів призначило ще додаткові 200 корон на проведення розкопок перед іконостасом всередині церкви⁶⁶. Сумарний обсяг коштів на реставрацію становив близько 30 тис. корон, з яких 9 тис. після консультацій з Колом консерваторів призначив Крайовий сейм⁶⁷. У зв'язку з цими роботами актуалізувалася ідея побудови в Галичі музею старожитностей⁶⁸. Реставрацію міської церкви було проведено згідно з проектом і завершено 1906 р. (хоча виплата частини грошей і додаткові консерваційні роботи проводили пізніше), а дальші фінансові витрати на її утримання перейшли на парафіяльний комітет⁶⁹.

⁶¹ Там само, спр. 23, арк. 76–77.

⁶² «grożąca zawaleniem, dzięki gorliwości NPW (Najprzewielebniejszego – przypis M. A.) Metropolity ma być wkrótce umiejętnie odrestaurowana, na co jako zabytek z XIV w. w zupełności zasługuje», Там само, спр. 26, арк. 64.

⁶³ Там само, спр. 31, арк. 22, 22 зв.; спр. 32 арк. 52.

⁶⁴ Там само, арк. 13, 13 зв.

⁶⁵ «rozwiwały dostatecznie hipotezy, żeby ta cerkiew była cerkwią soborną, żeby zawierała groby książąt i biskupów ruskich i w ogóle żeby pochodziła sprzed mongolskiego najazdu», Там само.

⁶⁶ Там само, арк. 14.

⁶⁷ Там само, спр. 36, арк. 50.

⁶⁸ Там само, спр. 47, арк. 39, 79.

⁶⁹ Там само, арк. 40; спр. 50 арк. 31, 31 зв.; спр. 53 арк. 30.

Парафіяльний латинський костел

Наприкінці XIX ст. в Галичі діяв також не такий давній латинський костел Успіння Пресвятої Діви Марії⁷⁰, збудований у XVIII ст. (будівництво мурованого костелу за фінансуванням галицької шляхти розпочалося 1710 р.). Впродовж 1904–1910 рр., коли пробощем був ксьондз Юзеф Туркевич (*Józef Turkiewicz*), проводили реставраційні роботи, протягом яких було відремонтовано і покрито бляхою дах, відновлено мури, а також деякі елементи всередині святині, відреставровано головний вівтар і добудовано вежу на дзвін. Тоді також з'явилось зображення Найсвятішого Серця Ісуса над входом⁷¹. Як свідчить кореспонденція консерваторів, роботи було розпочато без попередніх консультацій. У листопаді 1904 р. відомий львівський архітектор Теодор Тальовський (*Teodor Talowski*) скаржився, що реставрація «проведена була зовсім невміло, у невластивий спосіб – з великою шкодою для цілої будівлі»⁷². Отже, не у всіх випадках порятунок пам'яток приносив результат, якого очікували дослідники минулого. Однак не можна заперечити бажання місцевої громади відновити вигляд святині і приписувати їй байдужість стосовно стану будівлі.

Фотографії у зібраннях консерваторів

У ході діяльності консерваторів пам'ятки також фіксували на малюнках і фотографіях. З Колом консерваторів довгий час співпрацював

⁷⁰ Цей будинок після Другої світової війни зачинений, у ньому містилися склади і крамниці, а близько 1965 р. його перебудували на Будинок культури і кіно. 1997 р. в новому приміщенні було освячено новий латинський костел (див.: Brzezina K. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii w Haliczu / K. Brzezina // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / red. naukowa J. K. Ostrowski. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, 2006. – Cz. 1 : Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – T. 14. – S. 67).

⁷¹ Brzezina K. Op. cit. – S. 53–72.

⁷² «dokonaną została zupełnie nieumiejętnie, w sposób niewłaściwy – z wielką szkodą dla całości budynku», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 37, арк. 75, 75 зв. Див. також: Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. – lipiec 1904 – marzec 1905. – T. 3. – № 22–30. – S. 2–3.

знаний галицький фотограф Альбін Фрідріх (*Albin Friedrich*)⁷³, чиї знімки Галича зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві (див. фото 1–4). Також на замовлення консерваторів архітектор Ян Тарчалович (*Jan Tarczałowicz*) 1900 р. виконав малюнки і зняв кілька галицьких пам'яток: костел Святого Станіслава (церкву Пантелеймона), крилоську церкву і фундаменти інших давніх церков. Матеріалами Я. Тарчаловича користувався І. Шараневич під час написання своїх праць, однак їхні оригінали правдоподібно до нашого часу не збереглися⁷⁴.

Діяльність Кола (Грона) консерваторів пам'яток Східної Галичини на рубежі XIX–XX ст. без сумніву активізувала дослідження історії Галича, його окремих будівель і пришвидшила реставрування та консервацію деяких з них. Консерватори дбали про виділення державних коштів для відновлення пам'яток і дослідження їхньої історії. Неможливо не оцінити їхнього внеску у відкриття заплутаних сторінок минулого міста й околиць, як і водночас старань стосовно збереження місцевих костелів, церков, замку. Завдяки зацікавленню цих людей, а також можливостям автономного устрою Галичини, активним дискусіям у різних наукових та громадських колах вдалося не тільки розвинути наукові дослідження історії Галича, а й зберегти деякі будівлі напередодні Першої світової війни. Незважаючи на відмінності розуміння історії цієї землі, що існували серед поляків і українців, у роботі Кола консерваторів їх не було. Важко знайти в їхній діяльності національне протистояння, радше дослідження вчених демонстрували повагу до спільного минулого і спробу його детально дослідити.

*Переклад з польської Івонни Папи
(Львів, Україна)*

⁷³ Kronika czynności. Posiedzenie z dnia 13 lutego 1893 // Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej II 1900. – Lwów, 1900. – S. 106; Kronika czynności. Posiedzenie z dnia 24 czerwca 1894 // Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej II 1900. – Lwów, 1900. – S. 109. Див. також: Свідectwo, яке видали консерватори для Альбіна Фрідріха 1895 р., що дозволяло фотографувати пам'ятки Галичини (ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 17, арк. 18).

⁷⁴ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 11; спр. 23, арк. 8–9, 34.

Arsenich Magda (Krakow, Poland).

Halych in the activities of the Galician restorers at the turn of the XIX–XX centuries: the discussion about the past and the first attempts of monuments protection

The article is devoted to the updating of the scientific and public attention to the monuments of ancient Halych at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The author noted the active cooperation of Ukrainian and Polish scientists in the case of archaeological and historical studies, restoration of the architectural objects and their conservation. The central and local authorities, and clergy played the major role in the activists' activities.

Key words: *Halych, Association of the Monuments' Tenders of Eastern Galicia, Isydor Sharanevych, Aleksander Cholovskyi, the church, the Halych castle, archeology, restoration.*

Фото 1. Руїни Галицького замку. Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7461/II <http://polona.pl/item/15525328/0/> A. Friedrich, 1905.

Фото 2. Краєвид із замкової гори в Галичі.
Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7460/II
<http://polona.pl/item/15491530/0/> A. Friedrich, 1910.

Фото 3. Загальний вигляд Галича.
Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura:F.7456/II
<http://polona.pl/item/15491524/0/> A. Friedrich, 1905.

Фото 4. Кенаса в Галичі.

Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7459/II
<http://polona.pl/item/15491529/0/> A. Friedrich, 1905.